

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЕКСПРЕСІВІЗАЦІЇ МЕТАФОР (на матеріалі поезії шістдесятників)

У статті розглянуто структурно складні метафори, виражені відокремленими означеннями, прикладками та обставинами. Звернуто увагу на більшу експресивність таких конструкцій, порівняно з невідокремленими метафоричними членами речення.

Ключові слова: відокремлення, метафора, означення, прикладка, обставина.

Метафора є одним з найважливіших інструментів пізнання дійсності та відображення її в мові. Особливо вагомою є роль метафори в художньому мовленні, оскільки вона дозволяє створювати яскраві, багатогранні, виразно індивідуальні образи. Залежно від форми, синтаксичної структури метафора виражає ті чи інші особливості мовомислення автора, увиразнює сприйняття окремих фрагментів дійсності більшою чи меншою мірою. Тому важливим завданням є аналіз її структурних різновидів.

Метафора як елемент художнього тексту, особливо поетичного, є засобом вираження образів, який активізує у слові нереалізований значеннєвий потенціал, тобто метафоризований елемент тексту набуває експресивності, яка «сприймається як інтенсивне вираження, що на фоні загального, нейтрального виділяє окремі мовні одиниці» [3, 189]. Таке лексико-семантичне увиразнення може посилюватися на інших мовних рівнях, зокрема на синтаксичному.

Підкресленню семантичних відтінків, експресивному виділенню членів речення сприяє їх відокремлення: «Відокремлені члени речення містять елемент додаткового повідомлення, тому набувають більшої синтаксичної ваги і стилістичної виразності в реченні, ніж невідокремлені» [7, 162]. Тому варто звернути особливу увагу на відокремлені метафоричні члени речення. У них метафора, виразна завдяки внутрішній структурі, посилюється синтаксичними засобами. У поезії шістдесятників фіксуємо метафоризацію відокремлених означень, прикладок і обставин.

Більшість конструкцій цього типу позначена складною образністю, яка не обмежується власне відокремленням. Метафора, як правило, охоплює не тільки додаткову, а й основну предикативність, тобто відокремлений метафоричний зворот підкріплюється метафоризацією групи присудка, нерідко семантично узгоджуючись із нею.

У поетичних творах значне навантаження, перш за все емоційно-експресивне, несуть відокремлені означення, тому від них значною мірою залежить творення художнього образу. На відміну від простих метафоричних епітетів, відокремлені не лише образно характеризують предмет, а й підкреслюють, виділяють певну його ознаку. Відокремлені означення здатні впливати на динамізм оповіді, збагачувати її нюансами, робити індивідуальний стиль письменника більш яскравим і колоритним.

Найпродуктивніша модель у творах шістдесятників представлена дієприкметниковим зворотом. Дієприкметник, як і дієслово, має низку валентностей, заповнюючи які, автор має змогу створити більш цілісний і багатогранний образ, більш семантично повноцінну метафору. У значній кількості дієприкметникових зворотів метафора поширюється, семантично підкріплюється іменником в орудному відмінку з інструментальним значенням: *Ген килим, витканий із птиць, летить над полем* (Л.Костенко, 321); *Не побиваюсь за минулим, / побитим шашіллю зневір* (В.Стус, 77); *А ген за плотом висне дим, / протятий місяцем рудим* (В.Стус, 200). Переважно дієприкметниковий зворот експресивізується також інверсією: *Цвітуть обличчя, острахом не стерті* (Л.Костенко, 7); *Я вас питаю: як у пеклі дня / Ви, словом нерозтерзані, живете...* (І.Драч, 84); *Серця, печалями затислі, / На сонце вийдуть з темноти...* (Д.Павличко, 417); *Я мав думки міцні, мов корені, / І мрії, ночами зазорені* (Д.Павличко, 458); *І колосся, промінням політі, / Ворушилися, мов живі* (В.Симоненко, 160).

Дієприкметникові звороти включають також інші прийменниково-іменникові компоненти: *Сам ніж горить у мисці із лози, / Оголений до праведної суті...* (І.Драч, 22); *У ці ліси, в це небо голубе, / за два ікси історії зачеплена, / на сто віків розмотую себе* (Л.Костенко, 411); *Самі на себе дивляться ліси, / роззублені од власної краси* (Л.Костенко, 322); *Мені зоря сіяла нині вранці, / устромлена в вікно* (В.Стус, 128); *Алея – довга і порожня, / старанно вгорнута у ніч* (В.Стус, 210).

Образність відокремленого означення нерідко семантично узгоджується з іншими метафоричними компонентами в реченні, серед яких метафоричні епітети та генитивні

словосполучення. Це дозволяє повніше характеризувати описуваний предмет чи явище: ...*і стомлене перо, не звикле до гіпербол, / в чаклунських нетрях слів ламалося не раз* (Л.Костенко, 407); *Сиве небо, пролите обрієм...* (В.Стус, 39); *В кишенях дня, залатаних терпінням, / я кулаки до смерті донесу* (Л.Костенко, 223). Найбільш яскравої образності, цілісності набувають конструкції з метафоризованою групою присудка: *Сади, омиті музикою загадок, / ковтають пил міжселіщних доріг* (Л.Костенко, 112); *І, прошитий гострим болем, / Захлинається прокльон* (І.Драч, 121); *Ніч, вітрами дурними освітана, / Свою чорну чадру підніма* (В.Симоненко, 83); *Небо, скуйовджене і розколисане, / Дрантя спустило на темні бори* (В.Симоненко, 97).

У поодиноких випадках функціонують однорідні дієприкметникові означення: *Ніч кричала мені, розтерзана, / Оперезана громом навхрест* (В.Симоненко, 84).

Модель, близька до дієприкметникового звороту, але менш поширена, – метафоричний прикметниковий зворот: *Усі мої ліси, удень такі привітні, / схрестилися вночі із небом на шаблях* (Л.Костенко, 89); *І стоїть тополя, повна сонця й болю, / Вітами-привітами кланяється полю* (В.Симоненко, 176); *Покірні тузі, образи пливуть, / тремтять, мов струни, кроплені сльозою* (В.Стус, 225). Одним з найвиразніших варіантів цієї моделі є прикметник із залежним іменником в орудному відмінку (N₅A): *...де ще струмує двійко чорних кіс / і двійко довгих рук, п'тьмою п'яних* (В.Стус, 55); *Сидить зозуля, горем п'яна, / і просторікує: «ку-ку»* (В.Стус, 263). Для таких конструкцій, як і для відповідних дієприкметникових зворотів, показова інверсія, що допомагає акцентувати увагу на залежному іменнику як носієві внутрішньої метафоричності. Тобто поширене відокремлене означення є не лише метафоричним епітетом, що характеризує означуване слово, але й метафорою в межах самого відокремленого словосполучення. Ця модель співвідноситься з аналогічними за структурою невідокремленими означеннями (пор.: *Вся в блискавках грозою ткана ніч!* (Л.Костенко, 270)), але відрізняється логічним виділенням і більшою експресивністю. Отже, модель N₅A активно метафоризується і є надзвичайно сприятливою для творення образності.

Значна частина відокремлених прикметникових означень є однорідними, що підсилює їх експресивність. На відміну від одиничних, однорідні відокремлені означення слугують переважно не для метафоричної характеристики, деталізації змісту, а для передачі настрою, емоційного стану: *Стояло небо, дивне і сумне* (Л.Костенко, 42); *Мовчать каштани, стомлені і мляві* (В.Симоненко, 21); *І даленіє дальня Україна – / ошукана, оспала, навісна* (В.Стус, 205). Нагромадження кількох відокремлених метафоричних епітетів створює прийом ампліфікації: *Я пам'ятаю їх, барвінків, навесні. / Цвіли вони, синющі, навісні, / Такі блакитні, буйні, небоокі, / Такі безжалні і такі жорстокі* (І.Драч, 53); *Я кину все. Я вірю в кілометри – / обвітрені, задихані і злі* (Л.Костенко, 287). В абсолютній більшості таких конструкцій означуваним словом є іменник-неістога, і атрибути спрямовані на його персоніфікацію.

Рідше зауважуємо відокремлення одиничних метафоричних прикметників або дієприкметників. Ця модель порівняно непродуктивна у поетичній творчості шістдесятників. Вона має тенденцію супроводжуватися порівняльними зворотами, що дозволяють доповнити і певною мірою мотивувати метафоричну образність: *...стояв над келією місяць, / блідий, як німб, загублений святим* (Л.Костенко, 386); *Коли цимбалюк вертався з весілля чи з іншого свята, На спині боліли струни, потовчені, мов кістки* (Д.Павличко, 393).

У нечисленних випадках у поезії шістдесятників відокремлюються метафоричні неузгоджені означення: *І вся в гірляндах, як індійська жриця, весна ряхтіла в іскорках роси* (Л.Костенко, 305); *Ось він, довгожданий дощ. Як з решета. / Заливає душу, всю в сльозах* (В.Стус, 123).

Метафоричність як умовне ототожнення реалій яскраво передають відокремлені прикладки. Вони, як правило, пояснюють, характеризують підмет, урівноважуючи його з групою присудка у відношенні метафоричності: *А дві донечки – вмиті суніці – / Повнощого крізь шибу цвіли!* (І.Драч, 35); *...старий фотограф, містечковий Фауст, / хвилини діловито зупиняв* (Л.Костенко, 396); *І н'є за нас шампанські водоспади / потік гірський, веселий тамада* (Л.Костенко, 180); *Летять по полю білі коні – / Вітрів січневих табуни* (Павличко, 468); *Вже сні, мої заблукані телята, / не знають за собою чабана...* (В.Стус, 48). Прикладка метафоризується на тлі пояснюваного підмета і семантично узгоджується з образністю групи присудка. Тому, як правило, окремий образ, створюваний прикладкою, є компонентом складнішої за структурою метафори: *І солов'ї, пташині менестрелі, / всю ніч доводять яблуні до сліз* (Л.Костенко, 103); *Старезні пні, кошлаті поторочі, / літопис тиші пишуть у траві* (Костенко, 51); *Та в серці цей каторжник, чорт в синцях, / Денно і ноцно мне глину й залізо* (І.Драч, 176).

Найяскравіше і найбільш різноманітно відокремлені метафоричні прикладки представлені у творчості Ліни Костенко.

Зрідка відокремлені прикладки граматично належать до додатка, характеризують його: *Так дай же їм ненависті старої, / Твоїї нержавіючої зброї...* (Д.Павличко, 93); *У волоссі – у сірому ключчі – / Причалися дикі вітри* (В.Симоненко, 83). Така метафорична прикладка увиразнюється за рахунок не лише відокремлення, але і парцеляції, що дозволяє ще більшою мірою акцентувати на ній увагу: *Несе сива чорнобильська мати / Цю планету... Це хворе дитя!...* (І.Драч, 282); *...благословляю біль твоїх тенет. / Цю грудочку тепла – у Всесвіті – людину! / І Всесвіт цей – акваріум планет* (Л.Костенко, 33).

Відокремленими прикладами є здебільшого не поодинокі іменники, а словосполучення. Вони, на відміну від простих прикладок, мають подвійну метафоричність: внутрішню (за рахунок взаємодії компонентів словосполучення) та відносно пояснюваного іменника. Відокремленими є такі словосполучення з означальними відношеннями:

✓ власне атрибутивні словосполучення: *І тільки риплять дерева – столітні чехівські свідки, / І тільки високої постаті цій бурі не вистача* (І.Драч, 192); *...де тільки версти, дерев'яні зебри, / пасуться в запорошеній траві* (Л.Костенко, 287); *Старесенький лікар, чаклун санаторний, / підсилений курс призначає, повторний* (Л.Костенко, 400);

✓ генітивні словосполучення: *І приходять світанки, щоденних турбот адвокати, / і несуть під пахвою тисячі різних справ* (Л.Костенко, 312); *І є у нас ліси. Пісні є старовинні, – / старе вино душі!* (Л.Костенко, 404); *А от іспанці пішли на подвиг: / Три голубки вишили – трибунал історії* (Д.Павличко, 233); *Доцвітали конвалії в травах, / Голубої весни прапори* (В.Симоненко, 162);

✓ нечисленними, проте виразними, є апозитивні словосполучення у ролі відокремленої прикладки: *Осіннє сонце, яблуко-недоквас, / стояло в голих кленах у вікні* (Л.Костенко, 382); *...І вітер під вікном – жебрак-скрипаль* (Д.Павличко, 148). Така подвійна, «вкладена» прикладка має особливу експресію.

Відокремлена прикладка не завжди обмежується двокомпонентним словосполученням, а може бути розгорнутою, завдяки чому створюється більш цілісний і точний образ: *А степам / будуть груди пекти ті залишені в полі гранати, / те покиддя війни на грузьких слідах череди* (Л.Костенко, 32); *Вікна забиті і висить замок – / ржава серезка над кігтиком клямки* (Л.Костенко, 15). Розгорнуті прикладки за рахунок структурної складності можуть набувати більшої самостійності як парцеляти: *О плем'я кочове! Ти згадуєш Папушу? Ту сонячну печаль високого чола* (Л.Костенко, 410).

Метафорична прикладка виявляє гнучкість щодо розташування у реченні, оскільки може перебувати у препозиції до підмета: *Дюймовочка в листочку капустиному – / я у життя із вічності пливу* (Л.Костенко, 60); *...Тарасові провісні птиці – / слова шугають над Дніпром* (В.Стус, 81). Препозитивна прикладка створює настільки яскравий метафоричний образ, що нерідко витісняє вказівне слово з позиції підмета у відокремлену прикладку, яка вже не несе образного і смислового навантаження, а лише вказує на правильне розуміння метафори: *В кишенях сплять спрацьовані раби – / Скоцюрблені ручища в креозоті* (І.Драч, 74); *І знов сплете на спицях плітку / сторукий велетень – Ніхто* (Л.Костенко, 310); *В лісах блукають згорблені колоси – / дерева, неприкаяні, як ми* (Л.Костенко, 330); *...і алігатор міста – алергія – / виходить із асфальтів, як з води* (Л.Костенко, 76); *І вже себе в дзеркалах тих / Очима вікон золотих / Побачили чепуруни – / Будинки львівські* (Д.Павличко, 386); *Полоснули ятагани – / Блискавки – донизу* (В.Симоненко, 149).

Відокремлені метафоричні обставини у поезії шістдесятників виражаються тільки дієприслівниковим зворотом, тому за характером образності вони скоріше подібні не до обставин, а до дієслів-присудків, а конструкції в цілому тяжіють до ускладнених речень з однорідними присудками: *Знизала плечима порожньо хата, / А рушники півнями промовчали, / Дотулюючись губами до печалі...* (І.Драч, 158); *Місто спало. Спав мій квартал, / Вкривши небом суглоби дахів* (І.Драч, 227); *Долі-ворожки, тасуючи дні, / до покуців горнулись* (Л.Костенко, 34); *Пограбувавши золоті хорони, / вітри в гаях ділили бариші* (Л.Костенко, 380); *Іншому у душу зрониш слово, / Сумнів розпанахавши навпіл* (В.Симоненко, 57); *Я люблю у Софіївці думать, / Із минулого знявши вуаль* (В.Симоненко, 75); *Дивлюсь, перебираючи життєві чотки, / аби не провалитися у розпач і не піддатись смертній самоті* (В.Стус, 224). Метафоричність більшості таких зворотів підкреслюється власне поетичним засобом – виділенням в окремий рядок.

Як і іншим типам метафор, відокремленим обставинам властива мотивація через порівняння. При цьому слід зауважити, що останнє стосується речення в цілому, пояснюючи його образність: *Коліна преклонивши, як Почаїв, / стоїть душа перед усім святим* (Л.Костенко, 83); *...проревів, пронісся, мов мотоцикл, / ревом підперезавши вулицю, / реактивний літак* (В.Стус, 58).

Дієприслівникові звороти не мають такої яскравої характеристичності, як відокремлені означення і прикладки, а лише позначають додаткову дію. Через це вони менш активно метафоризуються шістдесятниками.

Специфіку виявляють речення з кількома відокремленнями (переважно двома), що виконують різні синтаксичні функції. Вони можуть обтяжувати метафоричну конструкцію, проте, вміло використані, допомагають створити яскравий, різнобічний і цілісний образ. У більшості це сполучення в одній конструкції двох метафор, належних до різних членів речення (означення, що характеризує підмет, і обставини, залежної від присудка):

І, захоловувши у дивній грації,

Зітхають свіжістю дівочою акації,

Вітрами обціловані до ніг... (В.Симоненко, 146)

...Над плетивом думок моїх і мрій

Пливла тривога, ніби всесвіт, сива,

Гойдаючись на гребнях надій (В.Симоненко, 172).

У подібних конструкціях до метафоротворення залучаються також синтаксичні ресурси, простіші за структурою (на рівні словосполучень).

У реченнях з кількома відокремленнями може реалізуватися принцип послідовної підрядності, тобто наступний відокремлений член залежить від попереднього: *А нерви ж мої, ох нерви, / струни мої, настрєнені на епохальний лад!* (Л.Костенко, 209); *Вродлива жінка, ласкою прогрїта, / лежить у літа осінь на плечі* (Л.Костенко, 333). Також функціонують конструкції з двома відокремленими, залежними від одного граматичного центру: *І місто, вгвинчене в могили, гібрид валторни і kota, напнеться нервами тугими на звук священного щита* (Л.Костенко, 242).

Отже, відокремлені метафоричні члени речення експресивніші й переконливіші, порівняно з невідокремленими. Цьому сприяє можливість створювати багатовимірний образ за допомогою залежних слів. У метафоризації таких конструкцій беззаперечно роль відіграє властива їм додаткова предикативність. У той же час, важливою є функція характеристичності, означальності, виконувана відокремленими означеннями і прикладками, а саме ця функція, як відомо, і є основною для будь-якої метафори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Драч І. Ф. Лист до калини: поезії, поеми: для ст. шк. віку / [передм. Д. В. Павличка]; худож. Ю. А. Чеканюк / Іван Драч. — К.: Веселка, 1990. — 286 с.
2. Костенко Л. В. Вибране / Ліна Костенко. — К.: Дніпро, 1989. — 559 с.
3. Мацько Л. І. Стилїстика української мови: підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. — К.: Вища школа, 2003. — 462 с.
4. Павличко Д. В. Вибрані твори в двох томах / Дмитро Павличко. — К.: Дніпро, 1979. — Том перший. — 517 с.
5. Симоненко В. А. На схрещених мечах: [вибр. твори / передм. О. Гончара; упорядкув., післямова, комент. В. Костюченка] / Василь Симоненко. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 384 с.
6. Стус В. Палїмпсест: вибране / Василь Стус. — К.: Факт, 2003. — 432 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник / К. Ф. Шульжук. — К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. — 408 с.

В статье рассмотрены структурно сложные метафоры, выраженные обособленными определениями, приложениями и обстоятельствами. Обращается внимание на большую экспрессивность таких конструкций, в сравнении с необособленными метафорическими членами предложения.

Ключевые слова: обособление, метафора, определение, приложение, обстоятельство.

The article deals with structurally complex metaphors expressed by isolated attributes, appositions and adverbial modifiers. Attention is called to greater expressiveness of such constructions in comparison with non-isolated metaphorical parts of sentence.

Keywords: isolation, metaphor, attributes, apposition, adverbial modifier.